

Шуляк С.А.

*кандидат філологічних наук, доцент
кафедри практичного мовознавства,
заступник декана з навчальної роботи
факультету дошкільної освіти,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

ПАРАДИГМАТИКА ПРОСТОРУ З КОМПОНЕНТАМИ

стен, дорога, море (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕЗІЙ ЄВГЕНА ГУЦАЛА)

*У статті аналізуються особливості концептів *стен, дорога, море*, які представлені у поезіях Євгена Гуцала. Досліджується функціонування цих компонентів у контекстах. Зосереджується увага на тому, що вони є невід'ємними чинниками формування ментальності українців.*

*The article analyzes the peculiarities of the concepts: *steppe, sea, road* which are used in Yevhen Hutsalo's poetry. It surveys functioning these components in various contexts. A special attention is paid to the fact that they are represented as integral elements of the Ukrainians' mentality formation.*

Проблема художнього часу і простору знайшла своє відображення в дослідженнях багатьох мовознавців, які розробляли питання поетики художнього твору. Теоретичні основи досліджуваної проблематики заклали праці М.М. Бахтіна, Ю.М. Лотмана та інших філологів. Останнім часом опубліковані дослідження з цієї проблеми І.Є. Богданової, Т.М. Берест, Л.А. Лисиченко, В.В. Сарапин, Л.Л. Сауленко, Т.В. Скорбач, Н.М. Сологуб та ін., в яких висвітлено різні аспекти часо-просторової парадигми в художніх структурах.

В.В. Сарапин зауважує, що «час і простір виступає... конструктивною силою, яка організує гетерогенний, з різних джерел запозичений матеріал в наповнене змістове ціле» [3, 202].

У праці «Простір і текст» В.М. Топоров пише про існування двох понять простору: за Ньютоном і за Лейбніцом. У першому випадку простір – це «дещо первинне, самодостатнє, незалежне від матерії...». У другому випадку простір – «дещо відносне, що залежить від об'єктів, які в ньому знаходяться, визначене порядком існування речей» [8, 228].

Ю.М. Лотман визначає художній простір як «модель світу автора, що виражається мовою його просторових уявлень [6, 252-253]. Простір і час як форма поетичного мовного світу вимагає добору певних реалій, які відтворюють цей світ.

Традиційно в мовній картині світу, зокрема України, простір «низу» отримує вираження за допомогою слів *земля, степ, поле, ліс, море, річка, дорога* тощо.

Оскільки концепт *земля* був об'єктом нашого дослідження, у цій статті зупинимося на вивченні лексем *степ, дорога, море* як невід'ємного чинника формування ментальності українців. Треба зазначити, що функціонування цих компонентів у контекстах супроводжується актуалізацією певних емотивних, чуттєвих характеристик ліричного героя.

Концептуальним у поезії Євгена Гуцала є поняття *степ*. Образ степу проходить через усю творчість поета, стаючи домінуючим у відповідній лексико-тематичній парадигмі. Лексема *степ* виражає горизонтальний простір «низу» і виступає у прямому значенні: *Я знов сьогодні археолог. / Уранці в сивий степ прийшов. / На поліні сіріє порох, / немов подертий в клоччя шовк* [1, 38]. Проте слово *степ* набуває в Є. Гуцала й узагальненого значення, стаючи символом пам'яті, правічної давності, середовищем небуденності. Радісно-горде почуття ліричного героя, народжене степовою стихією, передане автором так: *Лопату взявши, відкопаю / у степовій землі твердій / те, що ніколи не минає / і не мине в душі моїй* [1, 38].

Степ, асоціюючись із «*курганом полиновим*», стає *археологією любові, археологією чуттів* автора: *В степу – в кургані полиновім – / відкрить для себе я зумів / археологію любові, / археологію чуттів...* [1, 39]. Назва *степ* у творах Є. Гуцала вживається в поєднанні з іншими словами на означення простору, напр. *Дніпро: Степ – широкий, як мисль. Степ – як мисль неокрая... / Степ – як мисль, перевита блакитним Дніпром* [1, 144]. Через образ *степу* постає історичне тло з відповідними маркерами конкретної епохи.

Отже, крім просторових характеристик, слово *степ* має ще й часові, які виражають плин історії. З цього приводу Н.М. Сологуб зазначає, що «степ – це товща часу. До структури цього макрополя входять різні епохи, сигналами яких (мовними знаками історії) виступають конкретні історичні факти української історії, історичні імена, назви місцевостей тощо» [4, 32].

Актуалізаторами теми історичного минулого в поезії Євгена Гуцала є такі лексеми: *козак, чумак* (*Із козацького ти моря. / Із чумацького ти краю* [1, 23], *печеніг* (*Чаїться степ, як дикий печеніг* [1, 148]), *половці* (*степ половецький*), *турецькі береги, невольники-брати, козацький кіш*, що включають також:

а) історичні імена: *Мамай, Колумб, Кий, Щек, Хорив, Либідь* та ін., напр.: *Ця ніч прийшла так, як Мамай приходив. / Так, як колись приходила орда. / У небесах вляглись небесні води, / лиш по землі іще текла вода* [1, 67].

б) назви місцевостей: *Русь, Кожум'яцький Яр, Поділ, Оболонь, Дике Поле, від Ладого аж до Тмутаракані* тощо, напр.: *Як час біжить, немов вода спливає! / Спливли сторіччя – ще спливе сторіч!.. / І Русь колись із-за часу – Дунаю / до мене свій докине вічний клич...* [1, 127];

в) назви зброї та геральдики (насамперед козацької): *сурма* (*У сурму бойову натхненно грає* [1, 101]); *спис* (*Він списа дерев'яного всаджає у вітрякове атомне крило...* [1, 101]); *шабля* (*Той пам'ята про шаблю яничара, а той – півмісяць вражий пам'ята* [1, 93];

г) факти історії України: *напад половців* (*О степ половецький, криваве розбійницьке щастя, о степ половецький, людського життя сіножать!*); *гайдамаччина і коліївщина* (*Золота гайдамаччина в місячних темних дібровах. / Золота коліївщина в місячних темних гаях. / Запеклися, зачерствіли згустки проливої крові, / що згорнулася і криком кривавим кричить по стежках* [1, 143]; *чумакування* (*...з молодим чумаченьком закотився Чумацький Віз* [1, 143]).

Одним із ключових образів у поетичному тексті Є. Гуцала є лексема *шлях*, яка розвиває парадигматичний ряд *шлях – путь – дорога – стежка* (*стежина*) – *роздоріжжя*. Образ *шляху* створює просторові уявлення як по горизонталі, так і по вертикалі, надає широти подіям, що відбуваються, напр.: *І межі за шляхом – з мазницями й сіллю стоять* [1, 33]; *... червоні маки, що над шляхом хлюпотять* [1, 20].

У поезії Є. Гуцала лексеми *шлях, путь, дорога, стежка* набувають сем вічного пошуку людини, тісно пов'язаного з навколишнім середовищем, світом природи: *Де стежки світло фосфоричне, кволе? / Де чорний ліс? Де лісу чорний шум?* [1, 40]; *Не знаєм, де грози оселя, чи є туди які стежки* [1, 16].

Шлях уособлюється з труднощами, пов'язаними з його подоланням. Образ людини нерозривно пов'язаний з дорогою, бо поки вона по ній іде, доти і живе. Часто лексеми *шлях, дорога, путь* набувають журливого семантичного наповнення, вживаючись зі словом *терновий*, напр.: *Вділи мені, доле, за обрій тернову дорогу / і зорі тернові вділити також не забудь, / щоб терном із неба вони опадали під ноги, / щоб в зоряних тернах терновий верстався мій путь* [1,

У ряді поезій образи *шляху, дороги, стежки* базуються на фольклорній основі, що передбачає бачення невідворотності того, що присудила доля, пор.: *Бо така судилася дорога, / бо такий завжди судився степ, / де тепер мій передсмертний стогін / ковилою й тирсою росте* [1, 131]; *Чумацький Шлях* долали і долаєм, / бо нам пройти судилося цей *шлях* [1, 98]; *Ведуть мене до лісу молодого / через луги, через крутий горбок / легкі імпровізації дороги / й трудні імпровізації стежок* [1, 59].

Загалом же *дорога* – це життєва перспектива, що в поетичній творчості Є. Гуцала означається чистотою, важливістю правильного вибору: *В перший місяць весни стань на чистий рушник дороги / і грудьми припади до грудей березневих вітрів* [1, 59].

Дорога (стежина), Чумацький Шлях утаємничені в помисли ліричного героя: *Питаєте, куди іду? Хай мовить / про це стежина білим язиком, / Чумацький Шлях хай мовить древнім словом / і горлиця у лісі за горбом* [1, 133].

Тема мандрів часто звучить у поезії Є. Гуцала. Показовим у цьому плані є вірш «Я – пішохід». Лексема *пішохід* переносить нас у дивовижний світ первинної самодостатності. Це світ казки, світ поезії. Традиційно до семантики слова *пішохід* входять семи важкості, долання перешкод, а в Є. Гуцала, навпаки, піший хід має значення радості, ніжних і щирих почуттів, напр.: *Я – пішохід. Я – піша пішаниця. / Прошкую від села і до села. / Моя душа – це ніжність, а не криця. / Моя душа – це срібна ковила* [1, 119].

Для таких «пішоходів», як, наприклад, Остап Вересай, в одному з віршів Є. Гуцала навіть *роздоріжжя* не є точкою, що розмежовує дороги, а навпаки – місцем, де сходяться, до якого сходяться дороги – крізь час і простір: *Гей, Остапе Вересаю, наш Гомере невмирущий, / що сидиш на роздоріжжі і співаєш у віках! / Гей, Остапе Вересаю, вчора суцый, нині суцый, / бо і суца, й невмируца дум твоїх крута ріка* [1, 27].

Одним із просторових репрезентантів у поезії Є. Гуцала виступає слово *море*, що у свою чергу творить лексико-тематичну підпарадигму зі слів *шторм, хвиля, береги* та ін. Поет малює *море* як рухливий простір: «*море штормами бунтує*», «*хвиля в груді б'є*», «*береги душі руйнує*»; або: *Так знай, що море Ясності моє / весь час штормами темними бунтує, / і ревність, наче хвиля, в груді б'є / й скелясті береги душі руйнує* [1, 40].

Часто образ *моря* вживається опосередковано. Море-океан розуміється розширено, як стихія, що охоплює увесь світ, в тому числі й небо [5, 113]. Вживання кольороназв та слів, що їх виражають (*квітне, іскриться, палахкотить*), створює враження руху простору; саме так змальовуються динамічні картини в поетичному тексті, напр.: *Моря – зелене та блакитне. /*

Зелене в обрях стоїть. / Блакитне над зеленим квітне, / іскриться і палахкотить [1, 13].

Тема **моря** підтримується асоціаціями на основі включення образу в атрибутику «земної» парадигми: *Повірмо, що море – це дзеркало всього земного, / у півня морського повірмо, в морського орла, / повірмо в морського слона і у чорта морського, / і віра в морського царя нехай нас окриля!* [1, 211].

Образ **моря** поет проектує на внутрішньо-психологічний світ особистості. Водному простору уподібнюється поняття земної сфери (народ): *Але які польоти – перельоти / над морем, що ім'я йому народ, / але які жалоби і скорботи, / нема – щоб без жалоб і без скорбот!* [1, 214].

Паралель **море – народ – життя** простежується і в інших поезіях Є. Гуцала. Так, слово **море** виконує важливу роль для осмислення дійсності через призму асоціативно-образного сприйняття життя в таких поетичних рядках: *Хто має слід, а хто зника без сліду, / той – наче свічка, той – як свічкогас. / Із нас ніхто за море не поїде, / бо ми самі у морі повсякчас* [1, 216].

На другому полюсі образу моря – смислові комплекси «горе», «плач», які нерідко виступають організуючим фактором побудови відповідних контекстуальних колізій, співвідносячись безпосередньо з образом **моря** на значеннєвому фонічному рівні. Спостерігаємо реалію, через яку найбільш точно передається в певній ситуації інша, як-от: – *Ви їдете за море?.. / – Так, за море. / А ви лишаєтеся тут, де море горя?.. / – А я лишаюся отут, де море горя. / Я був, і є, і буду в цьому морі. / Я не поїду, я не полечу, / над морем Чорним розпростерши руки, – / у мене тут своя Стіна Плачу, / У мене тут своя Стіна Розпуки...* [1, 343].

Ознакою рухомого простору є **вода**, яка, виражаючи символіку вічного плину життя, стає тлом для зображення стану ліричного героя, поєднуючись з одоративною семантикою рослинної номінації (*черемха*): *Ластівки літають над водою, / і черемхи в'ється білий дим. / Пожурися, дівчино, за мною, / коли був я в світі молодим* [1, 29]. Образ води тут бачиться також як втілення жіночого життєдайного начала. «Загалом же вода символізує жінку чи дівчину, кохання до них» [5, 52].

Асоціативну паралель **вода – дівчина** спостерігаємо і в порівняльних контекстах, напр.: *Мов дівчина, ласкава ця вода* [1, 103]; *Мов дівчина, сміється і тремтить / блакитноока ця вода ласкава, / і усміх її чистий мерехтить / поміж тройзілля, м'яти і купави* [1, 103]. Умовою творення образного значення у висловах із компонентом **вода** є взаємодія цієї лексеми з іменами тематичного поля «людина». Асоціативним підґрунтям для виникнення подібних порівнянь є перенесення крізь призму художнього зображення якостей людини на водну стихію, що potwierджується лексемами *ласкава, сміється, блакитноока, усміх, обійма, голубить, руки, губи.*

Зв'язок часу і водного джерела яскраво простежується в контекстах, де порушується тема Чорнобиля і сучасного та майбутнього України, українського народу: *Видубичі. В річку заглядаю: / а чи Бог наш з річки видибає?/ Видубичі. В річку заглядаю: / чи народ наш з річки видибає?/ Видубичі. В річку заглядаю: / чи Вкраїна з річки видибає?/ Видубичі. В річку заглядаю: / лиш Чорнобиль з річки видибає [1, 344].*

Слово *океан* на позначення водного простору в поезії Є. Гуцала трапляється рідко і переважно вживається в порівняльних конструкціях, напр.: *Прийди, як мла весняна. Як туман. / Бо вже давно тобі зізнатись мушу, / що я, мов Льодовитий океан, / замурував у кригу свою душу [1, 66].*

У пейзажних замальовках лексеми на позначення часу і простору часто виступають засобами зображення світу як цілісної системи. Поряд зустрічаємо назви, які змальовують як простір «верху», так і «низу», що свідчить про багатоплановість простору в поезії Є. Гуцала, напр.: *Степ, наче груша, розцвів і цвіте в надвечір'я. / Небо тече, мовби сизого часу ріка. / Скільки в степу лебединого згублено пір'я – / воском зліти собі крила, неначе Ікар [1, 155].*

Отже, концептуальним у поезії Євгена Гуцала є поняття *степ*. Образ степу проходить через усю творчість поета, виражає горизонтальний простір «низу» і виступає як у прямому, так і в узагальненому значенні, стаючи символом пам'яті, правічної давності. Через образ *степу* постає історичне тло з відповідними маркерами конкретної епохи. Вивчення поетичних інтерпретацій образів *степу, дороги, моря* дозволяє побачити функціонування образу в різноманітних персоніфікованих контекстах, побудованих на метафоричній основі. Ці структури відбивають власне авторський кут зору на описуване, збагачують цілісний контекст експресивними конотаціями. Вони визначають проблемні питання, які хвилювали поета, а саме сенс життя, генетичний зв'язок людини і природи. Заслуговує на увагу вживання досліджуваних лексем в індивідуально-авторських перифрастичних конструкціях. Такі конструкції відіграють важливу смислову і експресивну роль на тлі цілісного контексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуцало Є.П. Твори: В 5 т. – Т. 5: Поезії, статті. – К.: Дніпро, 1997. – 576 с.
2. Иванов В.П., Топоров С.П. Славянские языковые семиотические моделирующие системы. – М., 1965. – 413 с.
3. Сарапин В.В. Час і простір у поемі-епопеї Юрія Клена «Попіл імперій» // Наука і сучасність. – К.: Логос, 1999. – Випуск 2. – С. 202-208.
4. Сологуб Н.М. Мовний портрет Яра Славутича. – К.: Дніпро; Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук, 1999. – 152 с.
5. Українські символи // За ред. М.К. Дмитренка. – К., 1994. – 141 с.
6. Лотман Ю.М. В школе поетического слова. Пушкин. Лермонтов. Гоголь.

– М., 1988. – 350 с.

7. Масенко Л.Т. Чумацький Шлях сріблясту куряву простеле // Культура слова. – № 39. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 31-35.
8. Топоров В.Н. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. – М., 1983. – 257 с.